

Horváth István

Eszmék és mentalitások Nógrádban a XIX. század közepétől a XX. század közepéig

I. Vonzó és taszító hatások érvényesülése

A hatások genezise

Magyarországon a XIX. század közepétől az I. világháborúig terjedő időszakban az ipari kapitalizmus térnyerése, a tőke intenzív megjelenése és a városfejlődés egyenes és elválaszthatatlan összefüggésbe került. Ez a kapcsolat a gazdaság rendszerére és működésére, a társadalmi élet makro és mikro világára rányomta bélyegét, meghatározta a kor arculatát. Az iparosodás új technikai csodák bevezetését eredményezte. Az anyagi kultúra fejlődése új minőségi követelményeket támasztott a tőkét befektető, a termelésben munkálkodó ember iránt. Az új körülmények között létrehozott termék új piacformákat, új értékesítési mechanizmusokat alakított ki. Mindezek velejárójaként a történelemben eddig nem tapasztalt méretű társadalmi mobilitás, belső vándorlás indult meg a Kárpát-medencében. A tőke vonzása egy-egy időszakban és területen – így Nógrádban is – a Kárpátokon túli, az akkor még erős Osztrák-Magyar Monarchia tartományaira is kiterjedt.

A teremtő hatás érvényesülése mentén új vonású, új arculatú lakóhelyek – ipari városok – honosodtak meg, épültek be a korábban kialakult és mozdulatlanok vélt – a feudális rendre létesült – településszerkezetbe. Újdonságot jelentett, hogy ezeknek a városoknak a lakossága, a munkaképeskorú népesség iránti vonzása növekedett, befogadóképessége nőtt. Korábbiakhoz képest szokatlannak tűnt az is, hogy „nemcsak azok telepedtek le a városokban, akik állandó keresethez jutottak, hanem azok is, akik a városok peremén napszámoskodásból tengették életüket, vagy házi cselédnek állottak be.”¹

A megnövekedett számú városi népesség mindennapi igényei a tájékozódás és tájékoztatás – röviden a sajtó –, a kultúra, a művészetek iránt fokozatosan alakult ki. Érdekeik képviselőire egyleteket, egyesületeket hoztak létre. Mind a várost fejlesztő szándék, mind a városi körülmények közötti „fogyasztói” akarat egyetértett a „civilizált” környezet – közművesítés, fürdők, uszodák – megteremtésében. Ezek a törekvések a létrehozás idejére az anyagi feltételek biztosítására, az-

idekapcsolódó vitákra és egyeztetésekre, a korábbi településigazgatásnál bonyolultabb, de racionális rendszert hoztak működésbe.

A fentebb leírt folyamat megállíthatatlannak tűnt, az ország belső és erdélyi részére kitekintve is, noha az érvényesülése elé tornyosuló akadályok: a tőke periódikusan ismétlődő válságai, a nemzeti konfliktusok eluralkodása, a Balkánt, ennek következményeképp az Európát is lángba borító háború hatásainak leküzdése megoldhatatlannak látszott. Az viszont láthatóvá vált, hogy a XIX. század közepétől a világ meghatározó tőkének mozgásához új utakat kell megtalálnia. A korábbiak ebben az értelemben nem, vagy csak korlátozottan folytathatók. A XIX. század második évtizedétől kezdődő időszak az útkeresés, a gazdasági, a társadalmi kísérletek jegyében teltek és telnek mindmáig.

A hatásrendszer változása

A XIX. század második felétől kezdődő időszakban Nógrád hagyományos – feudális – településszerkezete figyelemre méltó differenciálódáson ment át. A változás döntő oka a kapitalista tőke eredetéből és jelenlétéből, a jelenlét nagyságából és minőségéből, a tőke működéséből, valamint a körülötte létrejött rendszerekből – amelyek pénz, piac, haszon által meghatározottan fejtették ki hatásukat – származtatható.

A hagyományokra épülő, a tradíciókat századokon át őrző kis falvak lakóinak nagy része – azokon a településeken, amelyek nem kerültek a tőke vonzáskörzetébe – továbbra is a megszokottak szerint éltek mindennapjaikat. Itt nem változott lényegesen a termelés, az anyagi javak előállításának rendje. Lényegében a föld művelése, az állattartás és pásztorkodás, az erdei munka jelentette a megélhetés forrását.

Az első világháborút követő időszakra csökkent a korábban erőteljesnek tűnő *Szirákok* közigazgatási súlya. Nem tudott kellő hatással részt venni az új gazdasági gyakorlat cselekvési színterén a történelmi múlttal bíró *Szécsény* sem. Mindezek miatt a két település vármegyei szerepe visszafogottá vált. Az okok részletezése nem lehet most e dolgozat feladata, csupán a helyzet rögzítésére, jelzésére vállalkoztam.

A települések más része – elsősorban *Losonc*, *Fülek*, *Salgótarján*, *Balassagyarmat* – a kialakuló vonzáskörzetükbe tartozó falvakkal együtt az új fejlődési irányra reagálva alakította életét.

Losonc városa a korszak megyei társadalmi, gazdasági életében különleges helyet biztosított magának, amely „egyike legrégebbi szabadalmas városainknak”. A városi közösségi jogot – amely a kocsmáztatást, a húsvágást, a sör- és pálinkafőzést, az országos és heti vásártartást ölelte föl – jól egészítette ki az egyes, városi polgár számára biztosított jogok köre: a ház és telek szabad adása és vevése, a földesúr adózási jogainak korlátozása a polgárok irányában, a városi tisztségviselők szabad választásának joga.²

Mindezek együttesen megteremtették – a megítélésem szerinti legfontosabb feltételt – a *szabad városi polgárt és tudatának* kialakulását, a szabad városi polgár jelenlétét. Az új feladatok elvégzéséhez a mentalitás korszerűsödése – amely elsősorban a tőkés típusú vállalkozás gyakorlatában jelentkezett – elengedhetetlen volt. Ez a magatartás jellemezte a nyitott szemmel járó földbirtokosok némelyikét, így például *Szilassy Aladárt* is. Ő az Osztrák-Magyar Monarchia

„leghíresebb gazdasági iskoláiban tanulmányozta a gazdálkodás legmodernebb módszereit”, és „megpróbálkozott a termények feldolgozásával is”.

A korszak embereit azonban „losonci vállalkozói” csoport körében találtuk. Ők azok akik, „önerőből, az itt felhalmozott vagyonból” indítanak az 1910-es évek elejétől több vállalkozást. Törekvéseiket a gőzmalom, a posztógyár beindulása fémjelzi – többek között. A csoport tagjai közül is kiemelkedett *Rakottyai György* zománczó edénygyáros, a város életében meghatározó tulajdonságokkal bíró polgár.³

A szabad polgár önerős, tőkés vállalkozói tevékenysége a kor társadalom- és gazdaságtörténetében olyan új minőséget teremtett, amely a modernizáció irányát is meghatározhatta volna történelmünkben. Ez a törekvés azonban az 1920-as trianoni békekötés következtében nem tudta az általa vállalt pályáivet befutni, megszakadt, így a magyar iparfejlődés és polgárosodás károsodott mindezek miatt.

Salgótarján dinamikus – és még sokáig vizsgálandó – fejlődése a múlt század közepétől a településen és környékén található ásványi anyag, nyersanyag jelenléte miatt következett be. Az új típusú, tőkés bányászkozdáshoz létfontosságú volt a vasút fő vonalának megépítése. E két tényező – a szén és a vasút – biztosított további tőkésvállalkozóknak is életteret; a vasgyártás, az üvegipar meghonosodásának. Mindezt nem a helyben akkumulálódott tőke, és vállalkozó személyiség alakította, hanem a külső tényezők határozták azt meg. Az ország fiatal tőkés vállalkozói mellett – akik elsősorban Budapesten éltek és dolgoztak – az osztrák, a német és kis részben angol bankházak, tőkések vettek

részt a terület gazdasági súlyának megteremtésében.⁴ Az idegen tőke megjelenése a losonci vállalkozókkal sokban egyező, de lényeges vonásaiban eltérő típusú személyiségeket hozott e vidékre. A modernizáció szakmaisága, a tőkéstermelés haszonelvűsége itt is döntően érvényesült. A szakmaiság magas szintje követelmény volt, azonban e szakemberek köre – *Gerber Frigyes, Roth Floris*, id. és ifj. *Chorin Ferenc, Borbély Lajos, Liptay B. Jenő* és mások – Európa nagyiparában szerzett tapasztalatokon nevelkedett. Többen közülük már a századforduló előtt tanulmányozták az angol, a német, a francia nehézipar szerveztét, technikai és technológiai alkalmazott eszközeit és módszereit is. A külföldi ipari, gazdasági törekvések megismerése később is jellemző volt. E vállalkozói kör tulajdonsága volt a személyes szabadság védelme. A helyhez kötődést a mind magasabb igényeket kielégítő szakmaiság, a megújulás képessége, az individuum becsvágya váltotta fel.

A szabad tehetség kibontakozását segítő modern nagyipari termelési szintér vonzotta őket. A „mi” tudat nem tűnt el életükből, de sorrendben az „én” tudat vert gyökeret soraikban. A haszonelvű érvényesülése, a tudás útján érvényesülő vagyonszerzés nemcsak az élvonalban dolgozó vezető személyiségek, hanem a középszintű közgazdász, mérnök tisztikar számára is követendő volt. E tulajdonságokból nem elsősorban a településhez, hanem a nagy vállalathoz kötődés motívuma volt az erős, az uralkodó életükben. Így alakult ki és vált általánosan elterjedté a bányához tartozás tradíciója, az élet mindennapjaiban is jelenlévő „rimai öntudat”. Mindezek miatt a megye más településein élőkől sokban eltérő vonású társadalmi csoport telepedett meg, olykor csak ideiglenesen Salgótar-

jában. A nagy arányú lakossági mozgást jól jellemezte két adat: 1869-ben 3700 fő; 1930-ban 16900 fő volt a város lélekszáma.⁵

A nagyipari munkaalkalom új típusú, ún. kétlaki munkavállalói csoportot hozott létre. Már a két világháború között kialakult és a későbbiekben is jellemző volt, hogy a Karancs és a Zagyva völgy 28 települése szorosan kötődött Salgótarjánhoz; a munka, az árubeszerzés, az ellátás közös rendszere alakult ki.

Balassagyarmatnak, Nógrád megye székvárosának, az új világban végbement fejlődését a hagyományos magyar település történelmi útjaként jellemezhetjük. Fő jellemvonása e folyamatnak a hagyományok túl erős jelenlétéből és az új korszak követelményeiből eredező konfliktusok. A lassú előrehaladást traumatikusan ható törckvések szakították meg. A viszonylagos nyugalmi állapotot ismét tragikusnak minősíthető események követték. A település életében az első törést az okozta, hogy az 1876-os törvény végrehajtása során a városi státust elveszítette. Sem a városi ranghoz szükséges intézményi feltételek megteremtését, sem az előírt apparátus fizetését nem vállalta az akkori vezetés, így a továbbiakban – 1923-ig – nagyközségként működött. Megjegyzendő, hogy az országban emiatt több települést – köztük szabad királyi várost is – nagyközségi szintre minősítettek vissza.

A tőke sem helyben nem képződött elegendő, sem kívülről nem jelentkezett vállalkozó. Mindezek hiánya miatt maradt el az 1854-ben *Kubinyi Ágoston* által kezdeményezett sajó-völgyi vasút megépítése; helyette később létesült a helyi érdekű vasút. A település pályáját továbbiakban döntő módon a megyeszékhely szerepkör határozta meg. Ez

az állapot adott kitekintési lehetőséget és jelentett politikai karriert, de egyben korlátozta is az ott élő kvalifikáció mozgásterét. A sajtója környezetébe, a különböző és számú egyesületbe szerveződött értelmisége, szakmai vezeterei az önerős településfejlődés útjára kényszerültek emiatt. A kézműves-ségen alapuló, annak kis- és középüzemmé átalakult termelő-műhelyei más lehetőséget nem tettek lehetővé. A hagyományos árukereskedelem – a piac, a vásár – formái a korábbiakhoz képest nem gazdagodtak, kivált nem a kor igényei szerint. A visszafogott körülményeket meghatározta, döntően befolyásolta az 1920 utáni új államhatár kijelölése, amelynek következtében Balassagyarmat határvárossá vált, és korábbi vonzaskörzetét – az Ipoly jobb oldalát – elveszítette. Az új viszonyok tovább sokkolták a település fejlődésében addig fontos szereppel bíró vállalkozókat, kizököntette eredeti státuszukból és a politizálás biztosította szűk terepen kívánták érvényesíteni akarataikat. A bizonytalanság megrémítette a középosztályt, sokukat új lakóhely választására kényszerítette.⁶ Személyiségei közül elsősorban a főispánok – *Huszár Aladár*, *Sztranyavszky Sándor*, *Baross József* –, az egyházak képviselői – *Jeszenszky Kálmán* a katolikusok, *Kardos Gyula* az evangélikusok részéről – határozták meg a város mindennapjait.

Mentalitások és hatások a század kezdetén Salgótarjánban

A salgótarjáni újság a tizes évek elején közölte az alábbi tudósítást: „Nem tudni minek lehessen tulajdonítani a nyugalomba vonuló, a munkában és érdemekben megöszült salgótarjáni polgártársainknak azt a törekvé-

sét, melyet e két szóval lehet legnyomatékosabban kifejezni: el Tarjánból! Egymás után hagyják itt működésük színterét, azt a helyet, ahol kenyereknek javát megették, és tisztos vagonra és tekintélyre tettek szert.

Már régebben figyeljük ezt a különös jelenséget. Így mentek el – hogy csak néhányat említsek, akik még életben vannak – *Boczkó Dániel* ny.RMST társulati főszámvevő, *Dokupil Vilmos*, *Ruttkay Sándor*, *Pászthy Laci*, *Lépes Miksa*. Most pedig megint búcsuzik lapunk nyilttéri rovatában egy becsületben megelémedett puritán polgár: *Szalay István*, a jó öreg Pista bácsi.”⁷

A jelenség társadalmi hatása miatt került a nyilvánosság elé. Ezért foglalkoztatta az újságot, a cikk íróját is. E feltételezést igazolni látszik, hogy az újságíró azonnyomban szűkkörű közvéleménykutatást végzett, hogy megközelítse, feltárja az okokat. A válaszokat is közrebocsájtotta. Ezek között központi helyen a személyes okok szerepeltek. Így sokan egészségüket féltették, a település akkor nagyon rossz levegője miatt. Mások a klimatikus viszonyokat tartották rossznak. Megtapasztalták, hogy „a községet körülvevő szénbányák örökké égő hánydái állandóan sűrű fojtó füsttel lepték el az egészségüket”.⁸ Harmadrészen a munka okozta „csutól, rheumátólfélnék”.

Többen úgy vélekedtek, hogy túlságosan magas a pótagó, amelyet a – tisztességes mértékű – nyugdíjából nem tudnának fizetni.

Az elköltözés személyes okain túl voltak olyan válaszok is, amelyekből az tűnt ki, hogy a település társadalmi viszonyaival voltak elégedetlenek az elköltözők. Ez a kör Salgótarján, a nagy demográfiai beáramlás miatt „összeszaladt városnak” (ekkor még nagyközségi rangja volt Salgótarjának) tekintette, ahol a kialakulatlanság, a bizonytalanság fog uralkodni még hosszú ideig.⁹

Mindezen okokat elismerve meggyőződésem szerint a társadalmi körülmények – amelyet a fentebbi cikk is említett – voltak a meghatározók. Azt is látnunk kell, hogy a munkával megszerzett vagyon tetemes hányadát nem itt fektették be üzletekbe, ingatlanokba, hanem más vidéken – a tapasztalat alapján állítható, hogy például a gödöllői üdülő körzetben hasznosult.

Tóth Gyula, a település bírása észrevette e jelenséget, és emlékeinek összeállításakor úgy vélte, hogy az ideköltözők más – magyar vagy monarchiabeli – nagyobb településről érkeztek Salgótarjánba, azokkal az emlékképekkel, amelyeket korábbi éveikben szereztek. A községi bíró azt tapasztalta az újabban ideköltöző egyénektől, hogy Salgótarján híre után szebb városnak képzelték.¹⁰

A gyors termelési és infrastrukturális fejlődés a település külső képén még hosszú ideig nem tükröződött vissza, illetve mind a táj, a környezet, mind az addig megvalósult épületek – a fő utca emeletes házai, az utcák, a terek poros, sáros állapota – szembeszökő különbségei az ideérkezőnek riasztóak voltak.

A település ellentmondásos külső megjelenése, az itt lakók ellentmondásos magatartását is felszínre hozta: vagyis még a nagyközség vezetőire is jellemző volt, hogy kevésbé törődtek az utcák, az épületek, a lámpaoszlopok védelmével. Eluralkodott közöttük, társadalmi méreteket öltött az a magatartás, amelyet a kortárs így írt le: „Hej! de sok mulasztás történt itt a múltban, a köz rovására. Istenem milyen helyes, csinos városka lehetne ma Salgótarján, ha céltudatosan irányították volna az arra hivatottak, s nem gáncsolták volna el a legszebb ideákat a helybeli korifeusok.”¹¹

Mindezek mellett az ipartelepeken dolgozók közötti, állandósuló feszültség is a távozókat látszódott igazolni. Különösen élesen jelentkezett a nyilvánosság előtt is "a bánya és acélgyári munkásságot" szembeállító „kültúrnívó különbségének” hangsúlyozása.¹²

Amint a kortársak is felismerték, nagyon fontos lett volna, hogy a két meghatározó foglalkozású csoport mellett a "községi" tisztviselőség megerősödjék.¹³ Így talán remény lett volna a két pólus közti feszültség kezelésére, ezáltal csökkentésére is. Ez az igény azonban csak a 30-as évek közepére teljesült, amikor Salgótarján közintézményeinek száma, az ott végzett munka megkövetelte mind létszám, mind szakképzettség tekintetében is a „legszabadabb ember”, a köztisztviselő jelenlétét.¹⁴

Más időskön: Balassagyarmat

A megyei újság az 1930-as évek közepén a következő cikket adta közre: "Mi magunkat méltán tisztviselővárosnak nevezhetjük, mert hiszen itt sem gyár, sem bánya, sem lüktető kereskedelmi élet nincs. A tisztviselők mihelyt nyugdíjba mennek, főleg a magasabb állásúak, azonnal elköltöznak a városból, s másutt költik el 4,5,6 ezer pengő nyugdíjukat".¹⁵

Úgy tűnik, hogy a probléma „visszaköszön”, és a hírlapban leírtak, a két évtizeddel ezelőtti salgótarjáni közleményben foglaltakra rímelnek. A két – fejlődésében és szerkezetében eltérő – település a népességmegtartás tekintetében hasonló helyzetbe került. (Megjegyezhető, hogy az emberek, a két település lakóinak tulajdonságai nagyon egyeznek, mert a megtartó magva azonos körből, a palócok közül került ki. A különbségek tartalmi-termelési gyakorlatból, a történelmi fejlődésből adódtak.)

A jelenséget érzékelve a hasonlóság még az újságírói reagálásban is megegyezett. A távozóktól ilyen választ kapott a cikk írója: „drágálják a piacot.” Mások „az egészségügyi hiányokat hányják fel”. Nincs „csatorna- és vízvezeték” teszik szavá egyesek. Az utcák porosak, meg kellene akadályozni „a szemétnék, cserepeknek a kocsiútra való kihordását. Egyes udvarokban ne tőrjenek disznóhizlaldákat.”¹⁶

A felszínen meglévő bajok felszámolásával még hosszú ideig foglalkozott a nyilvánosság előtt a sajtó. Nem elégedett meg a helyzet leírásával, a történelemben, a helyi társadalmi élet alakulásában kereste és találta meg az okokat. Reális szemléletű újságcikkek sorozata tanúskodott a polgárok tiszta látásmódjáról. „Balassagyarmat azelőtt rendezett tanácsú, megyei város nem indult városnak. Mint egyszerű falu kezdte. Látszik arról az elnyúlt, hosszú, keskeny területéről is, hogy itt bizony tervszerű beépítések nem voltak.”¹⁷ Más- hol azt olvashattuk a történelmi helyzetről: „Városunk a gyapjút vásárolta fel a vidékről, és azt adta tovább, mint Losonc a sörárpát. Mint ahogy Salgótarján szénbányái a losonci fővonalat tőlünk elhalaszták, kereskedelmünk nem tudott megerősödni, legfőleg Bács felé tudott hízott ürüt, göbölöket és sertést szállítani.”¹⁸

A lakosságot megtartó képesség erősítésében, a megoldás keresésében vegyes elképzelések jelentkeztek. A szembeállító-egyszerűsítő primitívizmus is hangot kapott: "Ne ábrándozunk itt kultúráról, színházról és egyebekről... nekünk nem pénzügyi palota, csendőr és rendőrpalota, színház kell, hanem csatorna és vízvezeték."¹⁹

A város szerencséjére a józan elképzelések váltak uralkodóvá. Az akkori helyzet pozitívumait összefoglalva úgy vélekedtek, az e nézetet val-

lók, hogy "a város feltételei jók... 2-3 éve gyönyörűen fejlődik. Csinos, kedves kis városka lett a hársfasoros, tiszta, autóval öntözött utcáival, amelyen sohasem tolongó barátságos nép sűrűg."²⁰ A város helyzetének konszolidálását, a megoldást a tudatosabb városfejlesztő és tervező munkában látta a szakértő értelmiség: „Ha azt akarjuk, hogy városunk egészséges irányban fejlődjön, a városrendezési terv mielőbbi elkészítése múlhatatlanul szükséges.”²¹ A hathatós intézkedésre márcsak azért is szükség lett volna Balassagyarmaton, mert amint forrásunk lejegyezte 1920-1930 között „már a tősgyökeres népesség egy része is vándorbotot fogott a kezébe.”²²

A javasolt megoldásokra nem került sor. Az egyre mélyülő háborús körülmények nem kedveztek a békés terveknek. A legfontosabb feladat a háború utánra maradt. A cselekvés lehetősége azonban ekkor évekig, más okok miatt vált korlátozottá. A város 1945-1946 között nagy lakossági átmenő forgalmat bonyolított le: a felvidékről érkező, kitelepített magyarok olykor elviselhetetlenné tették a közállapotokat, az élelmezési és lakásviszonyokat. Nehezítette a helyzetet, hogy a város vezető értelmiségének egy része – a vezető közigazgatási,

pénzügyi szakemberek – elvándorolt. Ki az emigrációt választotta, ki az ország más részén, a fővárosban telepedett le.

Egyenleg: vonzás és taszítás együttléte

E két magatartás az egészségesen és organikusan fejlődő települések természetes tulajdonsága. A fejlődés két pólusa között nem is szűnik, nem szűnhet meg a feszültség, mert az éltet, mozgat. A tudatosan tevékenykedő ember a természetes hatásokat egészséges mederbe, kordába tarthatja, ha törekvései helyesek: etikusak és racionálisak. Ha a rossz énje kerül előtérbe a természetes pólusokat szembe tudja állítani. A történelemben számtalanszor fordult elő ez az emberi magatartás.

Mindezeket tudomásul vehetjük, elfogadhatjuk. A múlt ismerete fontos, de azon merengeni leszerelő hatású lehet. Még mindig jobb, ha az előtekintés ideáját választjuk, amely a különböző magatartásokra az alábbi intenciót adja: a tökéletes város felépülése „csakis akkor következik be, amikor *művészetet és koncepciót* viszünk be a városnak az emberrel kapcsolatos központi problémájába, s eleven érdeklődéssel fordulunk a *lélet körülvevő kozmikus és ökológiai folyamatok felé*”.²³

II. Magatartásunk nyomorúsága

Okok és indokok

A *Cifra nyomorúság* 1938-ban jelent meg. Hiszem, hogy a mondat elolvasásakor Nógrádban is mindenki tudja miről van és lesz szó. Hiszen a mű mindmáig a leggazdagabb és a legárnyaltabb képét rajzolta meg a kor – a 30-as évek – nógrádi világának. Hiteles az információja a palócokról, az élő, organikusan fejlődő sejtrendszeréről, a

társadalom mindennapi életéről. A szerző a mű megírásakor 25 éves, a kötet megjelenésekor is alig huszonhat. A nagy vihart kiváltott *A tardi helyzet* megjelenése után fogott hozzá a lírai hangvételt és a tényfeltáráshoz szükséges objektív megfogalmazásokat alkalmazó tanulmánya anyagának összegyűjtéséhez és megjelentetéséhez.

Szabó Zoltán életrajzi adataiból tudható: most nincs kerek évfordulója. Nyolcvanhárom évesen még élhetne közöttünk, de már tizenegy éve halott – a teste. A gondolataiban azonban közöttünk: az olvasó emberek, értelmiségiek között tovább élnek. Az általa bemutatott kor ellentmondásainak nagy hányada ma is megoldásra vár, mindezek okán, éppen ezért csodálkozásunkat semmi nem indokolja, amikor tapasztaljuk, hogy ezek a gondolatok búvópatakként rejtekezve, újra és újra felbukkannak, életre kelnek és gazdagítják a ma valóságát.

A könyv újra- vagy elolvasása igazi szellemi izgalmat, borzongást válthat ki, szellemi élményt jelenthet mindazoknak, akik a gondolatbeli időutazásra vállalkoznak.

Mindezek elegendő okot és indokot jelentenek, hogy az ezredforduló felé haladva, mint már annyiszor, újra gondoljuk történelmünk fejlődő folyamát abban a reményben, hogy belátjuk: most újra itt van a nagy lehetőség előttünk, és bizonyíthatjuk: ha tanultunk múltunkból, a megszerzett ismeret birtokában cselekvőképesekké válhatunk a jelenben.

A kor

A két világháború közötti időszakról sokat, de még mindig nem tudunk eleget. Ismeretünk „mélysége” sekély. Különösen hiányos a kor szellemi vonulatainak feltérképezése és közrebocsájtása. Természetesen ennek pótlására nem vállalkozhatom, de reményeim szerint a téma közelítése illeszkedik az eddigiekben megismert maradandó szemléletű feldolgozásokhoz. *Juhász Gyula*, a tragikusán korán elhunyt kort kutató történész írta le, és jellemezte a ma élő olvasó számára legátfogóbban a 30-as évekre kialakult szellemi áramlatokat. Felfogásával egyetértően

úgy látom, hogy a rendszer működési zavarai a 20-as évek végére nyilvánvalóvá váltak. A továbbfolytatásra „az új út keresésének” megtalálására három alternatívát kínált a kor.

„A szovjet típusú út a tanácsköztársaság bukása után csak keveseknek maradt eszméje, a többség számára inkább a kísérlet negatív vonásai váltak taszítóvá.”

A nyugat-európai liberális demokrácia nemcsak a hatalom, az uralkodó elit többsége számára volt idegen, hanem az értelmiségi, sőt a szélesebb közvélemény nagy részének is.

És: „Mindezek többségének idegen volt a *fasiszta vagy náci út is*, főleg harsány demagógiája és nagyhatalmi vágyai” miatt.

Viszont... hamar teret nyert – főleg a fiatal értelmiség köreiből – az a *Szabó Dezső* által megfogalmazott gondolat, hogy a *magyarság, a parasztság* felemelkedése az egyetlen lehetőség a fejlődésre, amelyre felépülhet a mások által kidolgozott harmadik út, a kert Magyarország eszméje. (Juhász Gyula: Németh László a politikai gondolkodó. in. Németh László: Sorskérdések. Bp. 1989. 830-831.p.) Mindeme gondolat kidolgozására indult el – ebből az értelmiségi körből – a nagy falukutató mozgalom, amely a népelet – a kormányzó pártok és a városi elit számára – kevésbé ismert tényeit tárta fel.

A harmincas évek közepétől e körből példa nélkül álló szellemi termékek jelentek meg.

A legfontosabb művek listája következik: *1936-ban Illyés Gyula: Puszták népe; Veres Péter: Az Alföld parasztsága (a paraszti kollektívizmusról). 1937-ben Féja Géza: Viharsarok; Erdei Ferenc: Futó homok (a Magyarország felfedezése sorozatban je-*

lent meg mindkettő); Kováts Imre: *Néma forradalom (a Szolgálat és Írás Munkatársasága kiadásában)*; *A Márciusi Front március 15-i kiáltványa, amely baloldali platformon kísérelte meg a haladó gondolkodók összefogását. 1939-ben Szabó Dezső: Az egész látóhatár; Németh László: Kisebbségben. 1940-ben Németh László: A minőség forradalma című műve alkotja a kor magyarság-irányultságú szellemi termékeinek legjavát.*

A rezsim megreformálásának gondolata, a fejlődés új pályájának kijelölése ettől szélesebb körben is elterjedt. E sorhoz helyi szerző is illeszkedett. *Bell Miklós*, a volt nemzetgyűlési képviselő, salgótarjáni pártalapító 1928-1934 között folyamatosan, saját kiadásában megjelentetett füzetekben vázolta az általa jónak tartott fejlődés, a társadalom megújulásának útját. Gazdasági reformprogramja élesen szemben és jobbra állt a hivatalos kormánypolitikától, annak sem gazdasági, sem társadalmi szándékaival nem értett egyet. Nem csodálható, hogy rövidesen a náci szimpatizáns politikai erők között találtuk. (Bell Miklós és pártja Salgótarjában. Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve 1993. 171-184.p.)

A társadalom egésze lázas állapotban élt. A maradandó szellemi értékek mellett a napi sajtóban megjelent írások is tükrözték ezeket a viszonyokat. Az egyes írásokra, nagyobb kötetekre is érzékenyen reagált a közvélemény.

A magyarság sorsáért aggódó értelmiségiek tényfeltáró munkájába kapcsolódott be a fiatal Szabó Zoltán, és került ki műhelyéből *A tardi helyzet és a Cifra nyomorúság* című kötet. Az előbbi óriási visszhangja mel-

lett szinte eltörpült a palócok életét, a nógrádi értelmiségét, településeit bemutató mű visszhangja. Mindezen tény ellenére is érdemes áttekintenünk az utóbbira született írásos reagálásokat is.

A fogadtatás

Szabó Zoltán igazi feltűnést, az értelmiség, a politikusok részéről megnyilvánuló reagálást a *A tardi* helyzettel váltott ki. Az író módszerének, a szemléletének nagy bírálata ekkor történt meg. *A Cifra nyomorúság* visszhangja már nem volt olyan széleskörű.

Az akkori neves személyiségek közül *Erdei Ferenc* méltatta a művet. (Kelet Népe, 1941/8.) Véleménye szerint: „A könyv egyes részletei szenvedélyes riportázsok, más fejezetrészek a szó legnemesebb értelmében vett publicisztikai műfajt képviselték”. Nem tett mást, mint bemutatta az értelmiség önszemléletét, magyarság-, nép- és politikai szemléletét. A korábbi műtől- viszonylag – eltérő fogadtatás azonban nem volt csendes. Újságcikkek, vitairatok, perek kísérték útját. A készülő könyv Egerről szóló fejezete a neokatólikus irányzatú *Korunk Szavában* jelent meg. A lap felelős szerkesztője gróf *Széchenyi György* volt. A nyilvánosságot kapott sorok indulatokat kavartak. A helyi hatalmasságok az érsekség megsértésével vádolták. A vádakra a felelős szerkesztő és a könyv szerzője válaszolt. (Széchenyi György: Vajdás az egri cikk körül; Szabó Zoltán: A szerző válasza. *Korunk Szava*, 1937 október) A szerző válaszában újra csak leírta: „Éreztem az aulikus légkört, a város közép-pontjában az udvari szellemet, mely intrikákkal, kémekkel, pletykákkal teli, és talán jó érzékkel a gazdálkodók, de kevés érzékkel a szellérek iránt”.

A perek, a rágalmak végül is lehetetlenné tették a Magyarország felfedezése sorozat további kötetének az Atheneumnál való megjelentetését, így a *Cifra nyomorúság* is a Cserépfalvinál, a Szolgálat és Munkatársasága köteteként jelent meg. (Huszár Tibor: Utószó. Magvető, 1986. XII.sz. XVII.p.)

A könyv Balassagyarmatról szóló fejezete 1937 őszén szintén megjelent a Korunk Szavában. Nagy nyilvánosságot kapó szellemi vihart váltott ki, a vármegye székvárosában, és ez lecsapódott a megyei sajtóban. A szerkesztőségi cikk vak dühvel támadta a szerzőt, Szabó Zoltánt. Azzal vádolta, hogy „célzatos, torz képet festett az itteni állapotokról”. Nem kevesebbet állított, mint azt, hogy az író „giccsekben éli ki magát”. Nem lehetett más célja, minthogy „egymás ellen uszítani a várost és a vármegyét”. Szabó Zoltán elhallgatatta „az anyagi kultúra” fejlődését, és nincs egy jó szava: a tiszta kövezetről, az „asphaltról”, a villanyról, a gőzmalomról, a vasútról, ahonnan „három irányban mennek a vonatok”. Az újságíró-szerkesztő felrója, hogy a szociológus-szerző szerint „a város gondozatlan”. Írásában nem szólt a Jeszenszky könyvtárról, a gimnáziumról, a dalegyletről, a Madách társaságról, a cseh kiverésről. Sértően ferde szeműnek minősítette az íróat azért, hogy ilyeneket írt: „Gyarmat nem nevezetes hősi eseményekről”. Közölni merészelte azt is, hogy „a kultúra itt erősen mellékes ügy manapság, és ami kevés van belőle, az ötven évvel jár a kor mögött”. A hírlapíró leszögezte: lehet, hogy nem is járt itt az író, olyan valótlanságokat írt.

A cikk zárásaként az írásmű ellen tiltakozó újságíró úgy vélekedett: „Itt a trianoni határ mentén biztatni és nem fölényesen lehüteni kell az embereket.” (Nógrádi Hírlap, 1938. január 16.) Az idézetek sora felvillantotta a kor városi hangulatát, és azt a bizonyta-

lanságot, amelyben a határszélre sodródott város értelmisége élt. Jóval később jelent meg a köztiszteletben álló *Antal Zoltán* cikke a város kulturális viszonyairól, amelyben visszautalt Szabó Zoltán tanulmányára, és leszögezte: „a város könyvtárai körül hibák vannak”. Sok a könyvtár, de mind holt könyvtár – olvashattuk itt. (Nógrádi Hírlap, 1942. november 12.) Így az a vita eldőlt, hogy járt-e Szabó Zoltán Balassagyarmaton.

Szabó Zoltán könyvfejezetének vihara tovább gyűrűzött a város értelmisége között, és a vitában visszacsengtek a tíz évvel ezelőtt nyilvánosan is megjelent sorok: „itt a nagyzás teljesen határos a nyárspolgári szüklátókörséggel. Az a kapkodás, amely hol nagyvárosi allűröket árul el, hol meg alföldi civis gondolkodást”. Ekkor azt írták itt: „senki sem tudja mihez van joga és mi a kötelessége”. (Nógrádi Hírlap, 1927. június 26. Mit kérjen Balassagyarmat című cikk)

A *Cifra nyomorúság* a megye másik városában, a kissé liberálisabb Salgótarjánban nem keltett szellemi hullámokat. A harmincas évek közepére a várossá válás első, nehéz időszakán túljutott település csendben, vita nélkül fogadta el Szabó Zoltán minősítéseit. Pedig lett volna min vitakoznia. Nem szólt a nagy iparvállalatok, a bánya értelmisége. – Ez a hallgatás is árulkodó volt: a magatartást a jó szelet kenyér megléte szabályozta. Nem véletlen, hogy a helyi lap hasábjain a nemtörődömséget, a tudományos és szakmai vita hiányát róttá fel a cikk írója a helyi értelmiségnek. A helyzet képtelenségét *Losonczy István* Hármaskis-tüköréből vett gondolatlat illusztrálta a szerző. A XVIII. század végi strófa így szól:

„Nógrádban almát, körtvélyt
ott eleget ehetsz, de a tudományban
Részt keveset vehetsz!”
(A Munka, 1938. február 5.)

Irodalmi utóélet

Gombár Csaba a Forrás 1982. évfolyamában cikket írt, amelyben a *Cifra nyomorúság* utóéletét, vagy még inkább máig ható elvrendszerét vizsgálta gondolatgazdagon.

Szabó Zoltán vállalkozásának nagyságát abban látta, hogy „a korábbi népi tévedések elhárításán” fáradozott, ami önmagában is heroikussá tette azt. Hiszen „valljuk meg, még ma is, ha a palóc szót halljuk, az a derű rebben meg a szó nyomán, mely *Mikszáth Kálmán* tollából áradt szét közgondolkodásunkban. Nem kis vállalkozás egy ilyen beidegződöttség fölé kerekedni, és rámutatni a palócföld kedélytelen nyomorára, a trianoni országhatár és a földbirtok szorításában élők teljes derűtlenségére.” (70.p.) Természetesnek tűnően tette fel a kérdést: mi az oka, hogy a parasztok mégis békésen viselték nehéz helyzetüket? A válasz lesújtó volt: „láznadni többnyire azok szoktak, akik egy előzőhöz képest rosszabb helyzetbe zuhantak, és el tudnak képzelni még egy jobbat is.” (72.p.)

Gombár számára a parasztság, a munkások, a summások életéről szóló fejezetek történelmi érvanyagot is hordoztak. Bemutatta egy új társadalmi formációban, a kettős struktúrában élők világát. Gombár észrevétele a summások mai létéről, helyzetéről szólva is találó: „Nógrádból és Borsodból nyaranta még ma is útrakelnek idősek és fiatalok, nyári szabadságuk idején a bányászok és kohászok is, hogy munkát vállaljanak az Alföld és a Dunántúl mezőgazdasági területén.” (72.p.)

A munkásokat megosztó szegregáció „átjághatatlaná” tette a kialakult, termelésből következő viszonyokat, de ugyancsak az erős elkülönülést érzékelt a valóságos munkások, valamint a „félbányászok” „félproletárok” között is. Az ellentmondások mögött, ezek alapját „a parasztságot megnyomorító, előle

a polgárosodást elzáró” közép- és nagybirtok rendszere található. Ez a birtok egyszerre hordozta „a kapitalista munkaadó és a hűbérúr funkcióját”, „másrésről viszont az iparosodással a vállalat e tájra kapitalizmust vitt, és itt feudalizmust tanult”. (72-73.p.)

Újkori történelmünk sokféle mentalitása közül, a fajelmélettel, a német birodalmi eszmerendszerrel szemben álló antifasizmus okának, eredetének a lényegét is itt olvashattuk. A két világháború közötti politikusok életútjának ismeretében igazolhatjuk azt a megállapítását, miszerint „az antifasizmus eredete többágú és kapcsolódhat – a drámát fokozva – a fajelmülethez is. Nem igaz, hogy egyes emberek erényei és érdemei, politikai kiállásuk, és annak történelmileg pozitív hozadéka, közvetlenül vallott elveiken lennének mérhetőek”. (Gombár Csaba: Egy állampolgár gondolatai. Kossuth, 1984. A cikk eredetileg a Forrás 1982 novemberi számában jelent meg. 77.p.) A megye vezető politikusai közül a fajvédőként indult, és az antifasiszta mártíromságig jutott *Huszár Aladár*, vagy a konzervatív keresztény *Sztranyavszky Sándor* németellenességbe torkolló politikai pályája, életútja egyaránt bizonyítja a megállapítását.

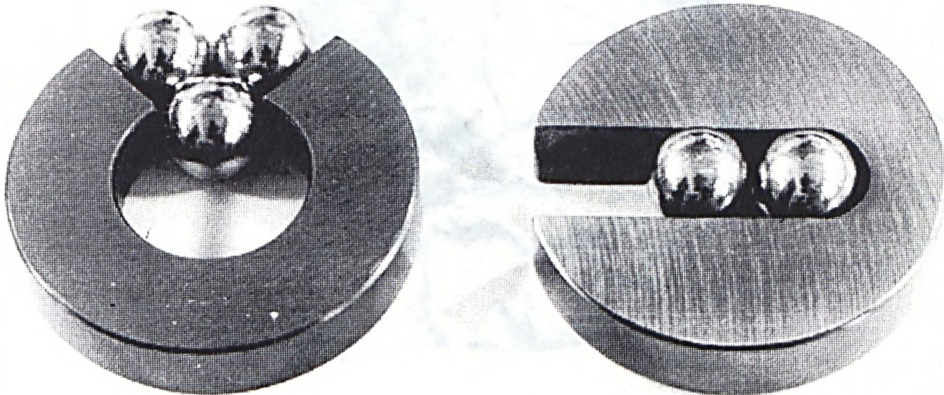
Kortársunk tovább gondolta, és a ma szemléletét is szembesítette Szabó Zoltán gondolataival. Ezáltal segített – vagy segíthetett volna – a kort kutató, a két világháború valóságos összefüggéseivel ismerkedő értelmiséginek egyaránt.

Napjaink nógrádi szakirodalmának jó hányadából azonban kihullott az a tanulság, amelyet a *Cifra nyomorúság* eszmeisége hordozott. – Meggyőződésem, hogy ennek hiányában az ezredforduló felé közeledő Nógrádban – a városokban, a társadalomban – jelentkező feszültség jelentős része nem oldható fel.

Jegyzetek

1. Egyed Ákos: Falu, város, civilizáció. Kriterion, 1991. 288.p. 2. Borovszky S.: Nógrád megye története Bp. 1911. 666-662.p. 3. Kosján László: Nógrád megye gazdasági elitje a dualizmus korában (A polgárosulás tendenciái, hordozói) in. Rendi társadalom - polgári társadalom I.köt. Salgótarján, 1987. 299., ill. 307.p. Borovszky im: 677.p. 4. Szvircsek Ferenc számos tanulmányában dolgozta föl a korszak salgótarjáni gazdasági viszonyait. Ezekből témánk szempontjából kiemelem: A bányászati tevékenység történetének vizsgálata az etesi bányavidéken. Museumi Értekező 3. Salgótarján, 1985., Borbély Lajos: Muzeumi Mozaik. 1988.1.sz., Gerber Frigyes u.o. 1988. 2.sz. Roth Floris u.o. 1990.2.sz., id. Chorin Ferenc dr. Palócföld, 1991.2.sz. 178-185.p., A Salgótarjáni Kohászati Üzemek 125. évének története 1868-1993., Salgótarján, 1993. Szerk. Szvircsek Ferenc 7-58.p. 5. Nógrád és Hont vármegye. szerk.: Ladányi Miksa Bp. 1934. 98.p. 6. Sza-

bó Zoltán: Cifra nyomorúság. Cserépfalvi. 218-230.p. Balassagyarmat c. fejezet, Szvircsek Ferenc: Nógrád megye vasúthálózatának kiépülése. Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve 1979. 58.p.90-91.p. 7. Salgótarjáni és Vidéke 1913. nove. 23. 8. Tóth Gyula: Naplóm és elmúlt történeteim. NTM.dok.tár. 9. Salgótarján és Vidéke, 1913. nov. 23. 10. Tóth Gyula: Naplóm az elmúlt történeteim. NTM. Dok.tár. 11. U.o. 12. Salgótarján és Vidéke, 1921. május 26. 13. U.o. 14. Szabó Zoltán Cifra nyomorúság. Cserépfalvi. Salgótarján c. fejezet 244.p. 15. Nógrádi Hírlap, 1936. augusztus 30. 16. U.o. 17. Nógrádi Hírlap, 1939. február 5. 18. U.o. 19. Nógrádi Hírlap, 1936. augusztus 30. 20. U.o. 1929. július 14. 21. U.o. 1941. március 8. Balázs Frigyes okleveles mérnök írása 22. Nógrád és Hont vármegye. Szerk. Ladányi Miksa. Bp. 1934. 99.p. 23. Lewis Mumford: A város a történelemben. Gondolat, 1985. 531.p.

Ifj. Szlávics László munkája

Kéri Imre munkája